

ОСОБЛИВОСТІ НЕМАЙНОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ З ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ЗБОРІВСЬКИЙ Юрій-Антоній Ярославович - асистент кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка,

<https://orcid.org/0009-0003-2727-1214>

УДК 347.121.2

DOI 10.32782/LAW.UA.2023.2.20

У цій статті досліджуються правові аспекти трансплантації з точки зору здійснення особистих немайнових прав та динаміки цивільного немайнового обороту. Зокрема, досліджуються особливості особистих немайнових прав у контексті трансплантації, правовий режим донорських органів та інших анатомічних матеріалів, а також характер цивільного обороту при передачі цих матеріалів від донора до реципієнта. У статті також розглядаються юридичні обов'язки медичних установ, що здійснюють трансплантацію, та необхідність забезпечення поінформованої згоди донорів і реципієнтів при здійсненні їхніх особистих немайнових прав. Аналізуються проблемні правові питання, пов'язані з трансплантацією людських органів та анатомічних матеріалів.

Ключові слова: донор, реципієнт, оборотоздатність анатомічних матеріалів, правовідношення з трансплантації анатомічних матеріалів, поінформована згода донора та реципієнта

Постановка проблеми

Відносини із трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів є комплексними за своєю правовою природою. Особисті немайнові права на донорство та медичну допомогу в контексті відносин із трансплантації є взаємопов'язаними і повинні реалізовуватися відповідно до встановленого правового порядку. Однак досі існують проблеми та невизначеності у цій сфері, зокрема щодо окремих правових та

етичних аспектів трансплантаційних відносин стосовно здійснення особистих немайнових прав, особливостей немайнового обороту, обов'язків та відповідальності суб'єктів, залучених до трансплантаційної діяльності.

Стан теоретичного дослідження

Окремим аспектам відносин із трансплантації анатомічних матеріалів були присвячені наукові праці таких учених, як А. А. Герц, Н. М. Квіт, Г. В. Анікіна, Р. А. Майданик, І. Р. Пташник, І. Я. Сенюта, Р. О. Стефанчук, С. О. Сліпченко та ін.

Виклад основного матеріалу

Особисті немайнові відносини займають чільне місце в цивільному праві. Особливістю цих відносин є те, що їх об'єктами є немайнові блага, які не мають економічного змісту. Однією з основних характеристик немайнових благ є їхній тісний зв'язок з фізичною особою. Це стало основою розуміння його як абсолютного за своєю природою, а результатом було застосування юридичних наслідків їх порушення, властивих абсолютним відносинам.

Загалом, конструктивними ознаками особистих немайнових благ є належність усім фізичним особам як суб'єктам цивільних прав; унікальність тих цінностей, які складають зміст блага і їх незамінність; безпосередню корисність для їх носія; відсутність об'єктивної форми існування, оскільки вони з'являються та пов'язані лише з

конкретною особою; неможливість їх грошового оцінювання та залучення до цивільного обороту, що не виключає участі немайнових благ як предмета окремих договірних відносин, пов'язаних з наданням медичної допомоги, у тому числі стоматологічної, репродукційної, косметичної та іншої, де йдеться про поновлення такого немайнового блага, як здоров'я; невідчужуваність від їх носія [1, с. 345].

Заслуговує уваги позиція, відповідно до якої особисті немайнові блага розглядаються як сукупність певних сутнісно-якісних властивостей або стану особи (природні блага фізичної особи) й інших соціально-вартісних властивостей особи (соціальні блага та блага належні особливим утворенням-юридичним особам), які визначають автономність, індивідуальність, цінність особи та забезпечують її фізичну, духовну, соціальну самодостатність і реалізованість [2, с. 6].

У традиційному розумінні особисті немайнові відносини поділяються на дві окремі категорії: особисті немайнові відносини, які пов'язані з майновими відносинами, та особисті немайнові відносини, які не пов'язані з майновими відносинами. У цьому контексті особисті немайнові правовідносини з трансплантації можна охарактеризувати як такі, що належать до другої групи, оскільки вони не мають економічного змісту і не пов'язані з майновими.

Трансплантаційним правовідносинам властиві такі ознаки:

- 1) стосуються особистого немайнового блага;
- 2) безпосередньо пов'язані з фізичною особою;
- 3) волевиявлення права на трансплантацію не може надаватися іншими особами при житті донора;
- 4) можуть здійснюватися іншими особами шляхом надання згоди лише на використання анатомічних матеріалів донора-трупа.

У сфері трансплантації основним завданням немайнових правовідносин є забезпечення особистих немайнових прав фізичної особи на медичну допомогу, а в деяких випадках навіть права на життя. Таким

чином, визначення структури немайнових правовідносин у сфері трансплантації спрямоване на забезпечення особистого немайнового права фізичних осіб на медичну допомогу та охорону здоров'я.

З юридичної точки зору, право на трансплантацію можна розглядати у двох площинах: як особисте немайнове право, яке є складовим елементом права на донорство, і як особисте немайнове право на медичну допомогу шляхом здійснення трансплантаційних заходів. Ці дві точки зору доповнюють одна одну і спрямовані на забезпечення особистих немайнових прав людини у сфері трансплантації: чи то право на донорство, чи право на отримання трансплантата для надання медичної допомоги.

Залежно від виду особистого немайнового правовідношення буде здійснюватися регулювання коментованих відносин. ЦК України виокремлює право на донорство як самостійне особисте немайнове право фізичної особи. Однак ми не можемо розглядати це право як самоціль, не беручи до уваги інтерес людини – суб'єкта немайнового правовідношення з надання медичної допомоги. Адже донорські органи вилучаються з ціллю трансплантації іншим фізичним особам з лікувальною метою.

Інтерес реципієнта (пацієнта) полягає у реалізації на основі трансплантації органів та анатомічних матеріалів особистого немайнового права на медичну допомогу. Донор, даючи згоду на трансплантацію своїх органів та анатомічних матеріалів, здійснює особисте немайнове право на донорство.

Зазначені особисті немайнові права можна розглядувати в статичній – як абсолютне особисте немайнове право – так і динамічній, у процесі його здійснення. При цьому в процесі реалізації особистого немайнового права воно набуває ознак суб'єктивного цивільного права, здійснення якого неможливо без зустрічного волевиявлення донора у відносинах трансплантації.

Однак зустрічні дії донора на основі його волевиявлення не можна трактувати як обов'язок, що кореспондується суб'єктивному цивільному праву іншої особи – реципієнта. Право на трансплан-

тацію органів та анатомічних матеріалів є особистим немайновим благом. Воно пов'язано безпосередньо з інтересом задоволення особистого немайнового права на медичну допомогу. Використання права на трансплантацію здійснюється в рамках немайнового правовідношення з надання медичної допомоги. Остання може здійснитися за наявності відповідного донорського органу.

Інтерес реципієнта на трансплантацію його органів та анатомічних матеріалів не може бути задоволений пасивною поведінкою інших учасників немайнового цивільного правовідношення, у рамках якого надається медична допомога – медичного закладу та донора. На відміну від донора, лікувальний заклад зобов'язаний надавати необхідну медичну допомогу відповідно до умов, що складають зміст як цивільного правовідношення з надання медичної допомоги, так і відносин соціального медичного забезпечення.

Право на медичну допомогу шляхом трансплантації органів, анатомічних чи біологічних матеріалів здійснюється в рамках регулятивного цивільного правовідношення з участю медичного закладу, донора та реципієнта (пацієнта). Обов'язок медичного закладу полягає у здійсненні заходів з визначення методики лікування пацієнта з використанням трансплантації донорських органів. Зазначені заходи включають забезпечення належної медичної інфраструктури, кадрової підготовки та відповідність протоколам надання медичної допомоги в конкретному випадку.

Натомість у донора є особисте немайнове право надати згоду на взяття для трансплантації у нього органи, анатомічні та біологічні матеріали. Відповідно поведінкова позиція у сфері немайнових правовідносин з трансплантації зумовлює дозвільний порядок, шляхом здійснення активних повноважень, що складають зміст особистого немайнового права донора.

Право на донорство невіддільне від особи, і тільки вона ухвалює рішення щодо реалізації цього особистого немайнового права. Водночас закон охороняє права неповнолітніх осіб, встановлюючи в ч.1 ст. 290

ЦК України положення, що особи віком до 18 років можуть бути живим донором гемопоетичних стовбурових клітин відповідно до закону [3].

Критерієм виокремлення особистих немайнових прав на медичну допомогу, на донорство є загалом спільна мета, для досягнення якої спрямовані зазначені особисті немайнові права, а саме – забезпечення природнього існування фізичної особи.

Особливість відносин у сфері трансплантації полягає в тому, що особистому немайновому праву реципієнта не кореспондується суб'єктивний цивільний обов'язок донора. Практично вони не є сторонами одного цивільного правовідношення. Реалізація свого особистого немайнового права здійснюється кожним з них на основі одностороннього правочину, змістом якого є дія, що виражає поінформовану згоду на трансплантацію органів, анатомічних матеріалів. З боку донора ця дія підтверджує здійснення особистого немайнового права на надання органів, анатомічних та біологічних матеріалів для трансплантації. А зі сторони реципієнта (пацієнта) згода на трансплантацію є дією, спрямованою на здійснення особистого немайнового права на медичну допомогу. Здійснення особистого немайнового права у сфері трансплантації органів, анатомічних і біологічних матеріалів збігається з немайновим інтересом. Для реципієнта інтерес полягає у відновленні здоров'я, для донора – у наданні донорських органів як немайнового блага, для рятування життя та здоров'я інших, а часто близьких донору людей.

Об'єктом немайнового правовідношення з трансплантації органів, анатомічних та біологічних матеріалів є дії з реалізації особистого немайнового права донора на основі його поінформованої згоди та волевиявлення реципієнта у формі його згоди на здійснення трансплантаційних заходів. Зазначені заходи здійснюються в рамках регулятивного цивільного правовідношення. Реалізація особистого немайнового права на медичну допомогу шляхом трансплантації органів, анатомічних та біологічних матеріалів і інформована згода донора на їх виділення здійснюється у врегульованому

Законом України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» порядку.

Реалізація права на трансплантацію не повинна суперечити інтересам суспільства, його моральним засадам та порушувати особисті немайнові права інших осіб, в тому числі потенційного донора. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» встановлює положення щодо захисту живого донора та членів його сім'ї. Аналіз норм названого закону дає підстави для висновку, що вони стосуються прав донора та переважно соціального захисту. В рамках цивільного охоронного правовідношення здійснюється відшкодування шкоди живому донору. Захист прав та інтересів реципієнта здійснюється на загальних підставах, визначених цивільним законодавством.

При цьому слід мати на увазі, що право на донорство чи право на медичну допомогу шляхом трансплантації має не лише абсолютну природу, але й зумовлює відносність реалізації цих прав. Органи та анатомічні матеріали є об'єктами особистих немайнових відносин з трансплантації. Водночас Н.С. Кузнецова закріплені в книзі другій ЦК України особисті немайнові права фізичної особи, безумовно, зі значними особливостями, зумовленими їх тісним зв'язком із фізичною особою та відсутністю економічного змісту, включає до загально-го цивільного обороту. [4, с. 48]

Оборотоздатність об'єкта цивільного права опосередковує динаміку цивільних правовідносин. Цивільне немайнове правовідношення з трансплантації органів та анатомічних матеріалів мають своїм об'єктом матеріалізовані донорські органи, які є предметом цивільного обороту. Однак оборот анатомічних матеріалів людини не можна ототожнювати з речами як предметами матеріального світу. Тому не можна повністю погодитися з позицією, що оскільки анатомічні матеріали людини вже давно є складовою предмета багатьох правочинів (зберігання, перевезення, виконання робіт та надання послуг медичного характеру, купівлі-продажу, міни тощо) і відповідно є

всі підстави розглядати їх як об'єкти саме цивільних прав [5, с. 218].

Ступінь оборотоздатності органів та анатомічних матеріалів має свою специфіку. З одного боку, вони є тісно пов'язані з особистими немайновими благами, які належать фізичній особі. Водночас право на донорство та право на медичну допомогу неможливого здійснити без виділення та передання шляхом трансплантації донорських органів. З позиції класичної характеристики цивільного обороту здійснення трансплантаційних заходів неможливе без вилучення анатомічних матеріалів для пересадки іншій людині.

Виходячи із цього, донорські органи можуть бути об'єктами цивільного обороту в межах немайнового правовідношення з трансплантації. Видається, що характеристика можливості допуску до цивільного обороту анатомічних матеріалів може бути застосована до тих донорських об'єктів, анатомічні властивості яких дозволяють їх відділити від тіла донора і використати з трансплантаційною метою.

Отже, у межах особистого немайнового права на донорство можливе відділення анатомічного матеріалу в натурально об'єктивованій формі для пересадки (трансплантації) іншій особі – реципієнту. Неможливість відчуження особистого немайнового права не виключає оборотоздатності немайнового блага, яке є об'єктом права на природне існування людини.

Це дає можливість стверджувати, що в рамках немайнового правовідношення з трансплантації анатомічних матеріалів під цивільним оборотом слід розуміти перехід немайнового блага від особи донора до реципієнта. Донорський орган стає об'єктом немайнового цивільного обороту.

Суть цивільного обороту становить перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Особливістю переходу (передання) донорських органів є те, що їх оборот здійснюється не на підставі цивільно-правових договорів, що є правовою формою відчуження речей.

При цьому слід враховувати, що такий перехід має місце на заключному етапі обороту анатомічних матеріалів. Цій стадії пе-

редують дії учасників правовідношення з трансплантації на основі поінформованої згоди та наявності медичних показів для застосування трансплантації.

За загальним правилом поінформована згода – це згода пацієнта чи його законного представника на медичне втручання нада на ним на основі отриманої від лікуючого лікаря повної та всебічної інформації у доступній для пацієнта формі викладу про мету, характер, методи даного втручання, пов'язані з ними вірогідний ризик і можливі медико-соціальні, психологічні, економічні та інші наслідки [6, с. 267].

Така згода характеризується обов'язковими елементами, які також впливають зі свободи волевиявлення. Інформація має бути повною, всебічною та наданою пацієнтові у доступній формі викладу. Згода має бути добровільною без примусу, фізичного або психічного. Пацієнт має отримати достовірну інформацію про стан свого здоров'я та запропоновані методи лікування та повністю зрозуміти цю інформацію. Цим зумовлена згода пацієнта (реципієнта) на трансплантацію. Порушення цього обов'язку може призвести до негативних правових наслідків: від визнання договору про надання медичних послуг недійсним до кримінальної відповідальності. [7, с. 165]

Особисте немайнове право на донорство є передумовою виникнення немайнового обороту. Донорські органи вилучені на підставі волевиявлення фізичної особи-донора є самостійним об'єктом цивільного обороту у відносинах трансплантації.

При цьому не відбувається перехід особистого немайнового права від однієї фізичної особи до іншої. Предметом немайнового обороту є анатомічні матеріали. Особливість відносин немайнового обороту полягає в тому, що вони не є підставою виникнення зобов'язань. Кожний із суб'єктів відносин трансплантації може відмовитися від участі, за винятком закладу, який здійснює діяльність, пов'язану з трансплантацією, отриманням анатомічних матеріалів людини для виготовлення біоімплантів.

Перехід немайнових благ у вигляді донорських органів супроводжується належ-

ним виконанням обов'язків, встановлених законом закладами, що здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією. Це стосується відбору анатомічних матеріалів, їх зберігання, перевезення і в кінцевому результаті - пересадці реципієнту. Перехід може здійснюватися з участю третіх осіб. У випадку трансплантаційних відносин такою особою є заклад, який здійснює або пов'язаний з трансплантаційною діяльністю. Ним може бути заклад охорони здоров'я або інший суб'єкт, який згідно із законодавством має право здійснювати діяльність із відбору, зберігання і перевезення анатомічних матеріалів людини.

Відокремлений анатомічний орган стає немайновим благом, який є об'єктом цивільного обороту у порядку встановленому законом. Саме ж немайнове особисте право фізичної особи не може відчужуватися шляхом передання іншій особі і відповідно не може бути об'єктом немайнового правовідношення, що опосередковує цивільний оборот. У свою чергу, не можуть бути об'єктом економічного обороту органи та анатомічні матеріали, відділені з тіла донора. Подібне стосується штучних нирок, серця, імплантованих у людське тіло. Незважаючи на те, що вони створені людською працею та мають матеріальну субстанцію, ставши частиною організму, вони втрачають ознаку зовнішності і, як наслідок, здатність брати участь в економічному обороті [8, с. 113].

Анатомічні матеріали є віддільними з можливістю їх натуральної об'єктивізації відповідно до їх поняття, визначеного в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», а саме: анатомічні матеріали - це органи (їх частини), тканини, анатомічні утворення, клітини людини або тварини, фетальні матеріали людини. Під вилученням анатомічних матеріалів розуміють хірургічну операцію, інше медичне втручання, у результаті якого отримуються анатомічні матеріали людини для трансплантації та/або виготовлення біоімплантів. [9]

У рамках немайнового обороту не відбувається правонаступництво, оскільки відсутній перехід цивільних прав. Це сто-

сується також посмертного донорства. Розпорядження зроблено при житті донором не можна розглядувати як заповідальний відказ, і тому не вимагається нотаріального посвідчення такого волевиявлення. Достатньо волевиявлення щодо посмертного використання органів та анатомічних матеріалів, з боку донора в письмовій (електронній) заяві. Законом не вимагається нотаріального засвідчення справжності підпису донора.

Відомості щодо наданої особою згоди на посмертне донорство вводяться до електронної системи охорони здоров'я, після чого відмітка про надання особою згоди за її бажанням вносяться до паспорта та/або посвідчення водія. Тобто йдеться про вчинення правочину, у якому в письмовій формі фіксується волевиявлення фізичної особи щодо розпорядження своїм немайновим благом.

Висновки

Таким чином, трансплантація органів та інших анатомічних матеріалів є складною правовою та етичною проблемою, до якої залучені різні зацікавлені сторони, включаючи донорів, реципієнтів та медичні установи. Особисте немайнове право на донорство та право на медичну допомогу при трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів реалізуються шляхом вчинення односторонніх правочинів, у рамках немайнових правовідносин, що регулюються Законом України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» та іншими нормативними актами в сфері трансплантації. Особисте немайнове право донора щодо згоди на вилучення органів та анатомічних матеріалів для трансплантації та особисте немайнове право реципієнта на медичну допомогу взаємопов'язані між собою і повинні здійснюватися відповідно до встановлених правових рамок.

Виникнення немайнового обороту в трансплантаційних відносинах ґрунтується на здійсненні особистих немайнових прав на донорство та на медичну допомогу, а предметом немайнового цивільного обороту є анатомічні матеріали. Передача немай-

нових благ у вигляді донорських органів супроводжується належним виконанням встановлених законом обов'язків установами, що здійснюють трансплантаційну діяльність.

Загалом регулювання трансплантаційних відносин передбачає захист особистих немайнових прав, встановлення правових та етичних стандартів відбору, зберігання та транспортування анатомічних матеріалів людини. Право на трансплантацію не може суперечити інтересам суспільства, його моральним засадам, а також не повинно порушувати особисті немайнові права інших осіб.

Література

1. Скрипник В. Л. Об'єкти цивільних прав: теоретичні і методологічні проблеми : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 497 с.
2. Малюга Л.В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: автореф.дис....канд.юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 17 с.
3. Цивільний кодекс України. Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. (дата оновлення: 21.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n63>. (дата звернення: 27.03.2023).
4. Кузнєцова Н.С. Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения. Актуальные проблемы гражданского права: Под ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1035 с.
5. Коробцова Н.В. Біологічні матеріали людини в системі об'єктів цивільних прав. Доктрина приватного права: традиції та сучасність. Матеріали ХХ науково-практичної конференції, присвяченої 100-й річниці з дня народження д.ю.н., проф., чл.-кор. АН УРСР ректора Харківського юридичного інституту (1962-1987р.р.) В.П. Маслова. (м.Харків, 4 лютого 2022 р.). Харків: Право, 2022. 420 с.
6. Сізінцова, Ю. Ю. Інформована згода на медичне втручання: юридичний за-

хист пацієнтів і медичних працівників / Ю. Ю. Сізнцова // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право / гол. ред. Ю.М. Бисага. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2013. – Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. – С. 266–269. – Бібліогр.: с. 269.

7. Савченко В.О. Обсяг свободи волі в питаннях інформаційної згоди пацієнта. Доктрина приватного права: традиції та сучасність: Матеріали ХХ наук.-практ.конф. присвяченої 100-й річниці з дня народження д.ю.н., проф., чл.-кор. АН УРСР ректора Харківського юридичного інституту (1962-1987р.р.) В.П. Маслова (м.Харків, 4 лютого 2022р.). Харків: Право, 2022. с. 267.

8. Сліпченко, С.О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів [: моногр.] / С. О. Сліпченко. – Харків [: Діса плюс], 2013. – 552 с.

9. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині. Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. (дата оновлення: 07.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>. (дата звернення: 27.03.2023).

Y.-A. Zborivskyi.

yuri.zborivskiy@gmail.com

**PECULIARITIES OF NON-PROPERTY
LEGAL RELATIONS IN THE SPHERE
OF TRANSPLANTATION OF
ANATOMICAL MATERIALS**

This article examines the legal aspects of transplantation in terms of the exercise of personal non-property rights and the dynamics of civil non-property turnover. In particular, the author examines the peculiarities of personal non-property rights in the context of transplantation, the legal regime of donor organs and other anatomical materials, and the nature of civil turnover when transferring these materials from donor to recipient. The article also discusses the legal obligations of medical institutions performing transplantation and the need to ensure the informed consent of donors and recipients in the exercise of their personal non-property rights. The author analyzes problematic legal issues related to transplantation of human organs and anatomical materials.

Key words: donor, recipient, turnover of anatomical materials, legal relations in the sphere of transplantation of anatomical materials, informed consent of the donor and recipient